

فرهنگ مردم شیراز
در دوره‌ی سعدی و حافظ

فرزانه سعدی، مینه کرمی، انسیه هاشمی قلاتی
دانش‌آموختگان ران و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز
ابراهیم کبری
عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

- سرشناسه: معینی، فرزانه، ۱۳۴۲-
عنوان و نام پدیدآور: فرهنگ مردم شیراز در دورهی سعدی و حافظ
سروپرستار و ناظر علمی مجموعه: کاووس حسن‌لی؛ مترجم: معینی، فرزانه
مشخصات نشر: تهران: نشر خاموش، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری: ۴۱۲ ص.؛ ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.
شابک: دوره: 8- 978-622-6942-05-5 : 3- 978-622-6036-99-3
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
موضوع: شیرازی -- واژه‌نامه‌ها
موضوع: Shirazi accent -- Dictionaries
موضوع: اصطلاح‌ها و تعبیرها -- ایران -- شیراز
موضوع: Shiraz (Iran) -- Antiquities
موضوع: فارسی -- واژه‌نامه‌ها
موضوع: Persian language -- Dictionaries
موضوع: فارسی -- شواهد شعری
موضوع: Persian language -- "Citations in poetry"
شناسه افزوده: معینی، فرزانه، ۱۳۴۲-
شناسه افزوده: حسن‌لی، کاووس، ۱۳۴۱-
رده‌بندی کنگره: PIR۳۰۲۲
رده‌بندی دیویی: ۸۹/۷۰۳
شماره کتابشناسی ملی: ۵۸۱۳۰۸۷

این مجموعه کتاب، نتیجه‌ی یکی از فعالیت‌های علمی «کرسی پژوهشی حافظ» است.

تهران، ولنچک، خیابان گلستان سوم، پلاک ۳، همکف

هرگونه کپی برداری، برداشت و اقتباس از تمام یا قسمتی از این اثر،
منوط به اجازه کتبی ناشر می باشد

مرکز پخش: پخش ققنوس، میدان انقلاب، خیابان منیری جاوید (اردیبهشت)، بن بست مین، شماره ۴
تلفن: ۶۶۴۶۰۹۹ / ۶۶۴۰۸۶۴۰

مرکز پخش: بخش چشمه: بلوار دماوند، بعد از سه راه تهران پارس بلوار اتحاد، اتحاد ۱۱، پلاک ۸
تلفن: ۷۷۷۸۸۵۰۲ / ۷۷۷۴۴۸۰۸ / ۷۷۷۴۴۸۲۱

فروشگاه: کتابفروشی توس، خیابان انقلاب، نبش خیابان دانشگاه. پلاک ۱۷۸
تلفن: ۶۶۴۶۱۰۰۷

فهرست

۹	مقدمه‌ی سرویراستار و ناظر علمی مجموعه
۱۶	پیشگفتار
۲۵	فرهنگ واژگان و اصطلاحات

مقدمه‌ی سرویراستار و ناظر علمی مجموعه

در یکی از روزهای تابستان ۱۳۹۶ آقای مهدی حسینی (که او را پیش‌تر نمی‌شناختم) با من تماس گرفتند و درباره‌ی همکاری برای ساخت فیلمی در پیوند با سعدی، خواجو و حافظ گفت‌وگو کردند و برای مشورت درباره‌ی این و بدون آن کار، درخواست کردند تا دیداری داشته باشیم. قرار دیدار برای فردای آن روز گذاشته شد. آقای حسینی زمان مقرربه دفتر کار من در بخش فارسی دانشگاه شیراز آمدند و من راه رفته بنیاد خیریه‌ی فرهنگی صدر هاشمی نژاد و فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی آن درباره‌ی تصمیم آن بنیاد برای ساخت مجموعه‌ای تلویزیونی (سریال ۹۰ قسمتی و فیلم سه ساعده) درباره‌ی سعدی و حافظ توضیح دادند و درخواست کردند مسئولیت علمی و فنی این مجموعه را بپذیرم. توضیحات آقای حسینی و تأکید او بر ساخت اثری شاخص، فاخر و عظیم در سطح آثار بین‌المللی و آمادگی کامل بنیاد صدر برای تأمین هزینه‌های تولید و ساخت آن، برای کسی مانند من که دلبسته‌ی چنین اقدامات بزرگ فرهنگی هنری هستم، برانگیزاننده بود؛ اما به دلیل تردیدی که در تحقق این‌گونه رویاها داشتم و تا آن روز نیز نامی از آن بنیاد نشنیده بودم، نتوانستم سخنان شوق‌انگیز او را جدی بگیرم. پی‌گیری‌های آغازین آقای حسینی، باعث شد نشست‌های دوجانبه‌ی ما در پاییز و

زمستان ۱۳۹۶ ادامه یابد. در این نشست‌ها درباره‌ی ابعاد مختلف طرح و سازوکارهای اجرایی آن ساعت‌ها گفت‌وگو کردیم و من کم‌کم احساس کردم فرصتی مغتنم پیش آمده که می‌توان از آن برای پژوهشی شایسته بهره برد و آثاری را برای آیندگان پدید آورد. در همین مدت قرار شد در آن مجموعه‌ی نمایشی به خواجه‌ی کرمانی نیز پرداخته شود؛ از همین رو پیشنهاد کردم به جای عنوان بلند «طرح سریال ۹۰ قسمتی سعدی، خواجه و حافظ» عنوان کوتاه‌تری چون: «طرح خورشیدهای سه‌گانه» جایگزین شود که شد.

در نشست‌های نخستین بر ضرورت پژوهشی مستقل، دقیق، علمی، گسترده و همه-جانبه برای بین‌گونه‌ای آثار تأکید کردم و آقای حسینی در همه‌ی موارد با من اظهار هم‌نوازی می‌کردند. با توجه به این که تهیه‌ی چنین مجموعه‌ی نمایشی، چنانچه به شایستگی صورت گیرد و به خوبی انجام پذیرد، اقدامی بسیار ارزشمند خواهد بود، بالاخره - و البته پژوهش این اثر را - به شرط اختیار کامل در مرحله‌ی پژوهش - در بهمن ماه ۱۳۹۶ پذیرفتم.

سپس با بسیاری از متخصصان و صاحب‌نظران گفت‌وگو کردم تا طرح کلی (نقشه‌ی راه) را تدوین کنم. می‌ترستم از بهرеш‌های پیشین خودم استفاده و متنی تازه را بازتولید کنم؛ برای نمونه در نشست کتاب «دریچه‌ی صبح» (بازشناسی زندگی و سخن سعدی) و کتاب «سعدی خورشید» (بازشناسی زندگی و سخن حافظ) را که پیش از این نوشته بودم و منتشر شده است، و اتفاقاً ترجمه‌ی هر دو کتاب هم چاپ شده است، با گسترش علمی فصل‌ها و تغییراتی در فصل‌های دیگر آماده کرد و برای نگارش فیلم‌نامه تحویل دادم؛ اما این کار را نکردم. به نظر رسید شایسته‌تر آن است که کاری متفاوت صورت گیرد تا دستاورد این پژوهش به سرنوشت پژوهش‌هایی که برای سریال‌ها و فیلم‌های دیگر انجام گرفته، دچار نشود که به‌گونه‌ی «یک بار مصرف»، تنها برای همان مقصود خاص، قابل بهره‌برداری است. از همین رو تصمیم گرفتم با بهره‌گیری از توان همکاران دیگر و با سفارش تألیف به آن‌ها زمینه‌ی تولید آثاری مستقل و تازه را فراهم آورم؛ تا این آثار هم متن‌هایی مناسب برای تدوین فیلم‌نامه و ساخت این سریال باشند و هم مرجعی جامع برای هرگونه تحقیق و بهره‌برداری دیگر که به این موضوعات در آینده مربوط می‌شوند. در این صورت حتی اگر تهیه‌کنندگان و سازندگان فیلم به هر دلیل

از تصمیم خود بازگردند و ساخت این سریال و فیلم به نتیجه نرسد، مجموعه‌ای از کتاب‌های ارزشمند تولید و به مردم فرهنگ ور کشور پیش کش می‌شد. برای کمک به فیلم‌نامه‌نویس، کارگردان و سازندگان مجموعه‌ی نمایشی یادشده بی‌گمان باید اطلاعات مورد نیاز آن‌ها از جمله موارد زیر، براساس منابع معتبر (قدیم و جدید) گردآوری، بازخوانی و تدوین می‌شد:

■ بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی در سده‌های هفتم و هشتم (دوران زندگی سعدی، خواجو و حافظ) و بازنمایی تصویری نزدیک به واقعیت از جامعه در این دو قرن با شناسایی و معرفی طبقات مختلف جامعه و - گونگی ارتباط آن‌ها با یکدیگر؛ تا از این راه، چگونگی ارتباط ساعان سه‌گانه با طبقات و گروه‌های مختلف جامعه، به‌ویژه دستگاه پادشاهی و خاندان‌های حکومتی، روشن‌تر شود.

■ بازشناسی سبک زندگی، هر کدام از این سه سخنور نامی با دوره‌بندی آن و معرفی شخصیت‌ها؛ ادبی، علمی، دینی، فلسفی، عرفانی و... که با این شاعران هم‌دوره بوده‌اند.

■ بررسی جغرافیای تاریخی شهرهای شیراز و کرمان در سده‌ی هفتم و هشتم (بازارها، محله‌ها، مساجد، مدارس، بیمارستان‌ها، زیارتگاه‌ها و...) و عناصر گوناگون فرهنگ مردم شیراز و کرمان در سده‌ی هفتم و هشتم (شناسایی انواع آیین‌ها، باورها، پوشش‌ها، داروها، غذاها، ظروف، ابزار جنگی، لوازم و شیوه آرایش و...).

برپایه‌ی آنچه گفته شد بر آن شدم تا یک مجموعه کتاب را طبع کنم و به یادگار بگذارم، حتی اگر سفارش دهندگان با چنین اقدامی موافق نباشند. پس از گفت‌وگوهای تخصصی با برخی از دوستان همدل، موضوعات اصلی پژوهش تعیین گردید و سفارش تألیف داده شد که حاصل آن (به ترتیب الفبا)، آثار زیر است:

۱. تاریخ اجتماعی شیراز در سده‌های هفتم و هشتم. (مؤلف: دکتر هادی پیروزان، دانش‌آموخته‌ی تاریخ دانشگاه شیراز).

۲. تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی کرمان در عصر خواجه. (مؤلف: دکتر جمشید روستا، عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید باهنر کرمان).
۳. تدبیر و شمشیر؛ شیراز کانون مهم سیاسی و نظامی در سده‌های هفتم و هشتم هجری (مؤلف: دکتر سید ابوالقاسم فروزانی، استاد گروه تاریخ دانشگاه شیراز).
۴. جغرافیای تاریخی شهر کرمان در دوران میانه: عصر خواجه. مؤلف: دکتر جمشید روستا، عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه شهید باهنر کرمان).
۵. جغرافیای تاریخی شیراز در سده‌های هفتم و هشتم. (مؤلف: دکتر مصطفی ندیم، عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه شیراز).
۶. زندگی حافظ شیرازی؛ پایه‌ی اشعار نشانه‌دار تاریخی دیوان. (مؤلف: آقای منصور میرد، حافظ‌پژوه و مدرس کلاس‌های مرکز حافظ‌شناسی).
۷. زندگی خواجه‌ی کرمانی (مؤلفان: دکتر محمد صادق بصیری، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کرمان و خانم دکتر نازنین غفاری).
۸. زندگی سعدی شیرازی. (مؤلف: دکتر جواد سعیدی، عضو هیأت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران).
۹. فرهنگ عامه در آثار خواجه کرمانی. (مؤلف: دکتر محمدرضا صرفی، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان).
۱۰. فرهنگ مردم شیراز در دوره‌ی سعدی و حافظ. (مؤلفان: دکتر فرزانه معینی، دکتر مدینه کرمی و دکتر انسیه هاشمی، دانش‌آموختگان زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز و دکتر ابراهیم اکبری، عضو

هیأت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت).

۱۱. کتیبه‌ی شکسته؛ شناخت‌نامه‌ی مختصر بزرگان نامدار شیراز و فارس در سده‌های هفتم و هشتم هجری. (مؤلف: دکتر مهدی فاموری، عضو هیأت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی یاسوج).

حرمواد یادشده، «تمایه‌ی کتاب‌شناسی و مآخذپژوهی سده‌ی هفتم و هشتم» و «علام‌ناریخی و جغرافیایی کلیات سعدی» نیز از موضوعات پژوهشی بود که به دلایلی به مرحله‌ی نهمی نرسید. در مراحل طراحی موضوعات و نگارش آن، ارتباط من با استادان دهه‌ی شانزدهم، بارها دچار نوسان و وقفه‌های طولانی می‌شد، شرح این هجران و ایراد خون‌جنگ این زمان بگذار تا وقت دیگر، از همین رو برنامه‌ها را در مرکز حافظ‌شناسی پیگیری کردم و قراردادهای تألیف با مؤلفان محترم را در برگه‌های رسمی با سربرگ آن مرکز نهادیم. کردیم تا تعهد آن‌ها را خودم پذیرفته باشم و خوشبختانه به همه‌ی تعهداتم در برآوردن این برآوران (معمولاً زودتر از زمان مقرر) عمل کردم.

در مدت پژوهش، مؤلفان محترم برای همگامی با دیگر پژوهشگران گروه، نتایج پژوهش‌های خود را مرحله‌به‌مرحله گزارش می‌کردند و برای هماهنگی و هدایت مسیر تحقیقات نشست‌های گوناگون برگزار می‌شد. همچنین برای سرعت بخشیدن و سامان دادن به بخشی از کار، به‌ویژه در پژوهش مربوط به فرهنگ مردم شیراز در سده‌ی هفتم و هشتم و آثار سعدی و حافظ، برنامه‌نویس، روابط‌دیگ نرم‌افزار به آقای دکتر احسان رئیسی (عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان) سفارش داده شد. این نرم‌افزار نیز پس از چندین جلسه گفت‌وگو تهیه شد و گروه پژوهشی فرهنگ مردم شیراز کار خود را در قالب همین نرم‌افزار سامان دادند.

در میانه‌های کار بود که متوجه شدم طرح ساخت سریال، از پیشنهادهای آقای سید تقی سهرابی، مدیر صدا و سیما، مرکز فارس به بنیاد یادشده بوده است؛

از همین رودر پیوند با چگونگی این طرح و آینده ی آن چندین نشست گفت و گو نیز با ایشان برگزار شد.

پس از پایان یافتن تحقیقات، گزارش همه ی پژوهش ها که در قالب کتاب تهیه شده بود، بررسی و برای تکمیل کار و ارزیابی به داوران متخصص سپرده شد؛ سپس مؤلفان محترم، متن ها را بر پایه ی پیشنهاد های اصلاحی داوران بازخوانی و اصلاح کردند. کتاب ها برای ویرایش و هم سان سازی به گروه ویراستاری گنجینه (زیر نظر خانم الهام خواست خدایی) سپرده شد تا برای انتشار آماده شود. گروه ویراستاری بر پایه ی شیوه نامه، کتاب ها را ویرایش کردند؛ اما در مواردی اندک نیز به خواست مؤلفان در هم سان با شیوه نامه نبود، گردن نهادند.

امروز که این پژوهش ارزنده سامان یافته و با همه ی دشواری ها و فراز و فرود هایش، که بهتر است بدانیم نپایان پذیر است، به پایان رسیده است، بسیار خوشبخت و خرسندم که با تلاشی دو ساله مجموعه ای از آثار ارزشمند، همچون دانشنامه ای کاربردی، فراهم آمده و در اختیار خاندان ها و خوانندگان آن قرار گرفته است. این مجموعه ی ارزشمند که اکنون با نام «دو سده سخنوری» انتشار می یابد، برگ زرین دیگری ست که بر کارنامه ی فرهنگی و علمی مردم شیراز و کرمان افزوده می شود.

در پایان از آقای مهدی حسینی که پیشنهاد سخنرانی را دادند و از آقای مجید شمس الدین، مدیر محترم نشر خاموش، که در مراحل فرجامی (مرحله ی ویراستاری) از این مجموعه با خبر شدند و با اشتیاق به انتشار آن همت گماشتند، سپاس گزارم و خود را وام دار همه ی بزرگوارانی می دانم که از آغاز تا انجام این کار، به شیوه های گوناگون همکاری و دستگیری کرده اند. اگر یادکرد نام همه ی آن ها ممکن نباشد، از یادکرد سپاس انگیز نام این عزیزان که در جایگاه های مختلف (مؤلف، داور، مشاور، ویراستار، صفحه آرا و...) همراهی کرده اند، ناگزیریم؛

خانم ها: سحر پور مهدی زاده، دکتر صدیقه جابری، مهناز جوکاری، دکتر فهیمه حیدری، الهام خواست خدایی، صبا دباغ منش، دکتر منیژه عبداللهی، دکتر نازنین غفاری، دکتر مدینه کرمی، دکتر فرح نیازکار، دکتر انسیه هاشمی و به ویژه دکتر

فرزانه معینی که با همدلی همیشگی و همراهی ستودنی خود، هماهنگ‌کننده و سامان‌دهنده‌ی بسیاری از امور بودند.

و آقایان: دکتر ابراهیم اکبری، دکتر نصرالله امامی، دکتر حسن باستانی راد، دکتر جواد بشری، دکتر محمد صادق بصیری، منصور پایمرد، دکتر هادی پیروزان، دکتر محمد جعفری قنوازی، دکتر مجتبی خلیفه، دکتر اصغر دادبه، دکتر حسن ذوالفقاری، دکتر احسان رئیسی، دکتر جمشید روستا، ایرج زبردست، سید تقی سهرابی، دکتر محمد رضا صرفی، دکتر مهدی فاموری، دکتر سید ابوالقاسم فروزانی، علی قاری، دکتر محمد حسین کرمی، دکتر کورش کمالی سروستانی، مهندس حسن و حبیب فریانی، دکتر محمود مدبری، سید محمد حسن نبوی زاده، دکتر اکبر نه‌ی، دکتر مصطفی ندیم، محمد نظری، مجید نیک‌پور و مسعود هوشیاری.

کاووس حسن‌لی

تابستان ۱۳۹۸

پیشگفتار

مقدمه‌ی سرپرست گروه فرهنگ مردم شیراز

فرهنگ مردم شیراز در دوره‌ی سعدی و حافظ، از موضوع‌های یازده‌گانه‌ای است که در طرح بزرگ «خورشیدهای سه‌گانه» به انجام رسیده است. در این طرح بزرگ، قرار است زندگی و روزگار سعدی و خواجه و حافظ با اخت یک مجموعه‌ی نمایشی به تصویر کشیده شود؛ بنابراین ضرورت دارد، پژوهشی مستقل و مستند آنچه در پیوند با آداب و رسوم و باورها، پوشش، سداها، شغل‌ها و موضوع‌های دیگر فرهنگ مردم در دو سده‌ی هفتم و هشتم هجری در شیراز وجود داشته و دانستن آن برای فیلم‌نامه‌نویس و کارگردان و سازندگان مجموعه لازم است، فراهم آید.

برای بررسی عناصر فرهنگ مردم شیراز در سده‌های هفتم و هشتم هجری ابتدا گروهی چهارنفره تشکیل و طرح اولیه‌ی پژوهش با پیشنهاد و راهنمایی آقای دکتر حسن‌لی تهیه شد. در این طرح، موضوع‌های کلی تعیین و به صورت جزئی نگارانه دسته‌بندی شد و هریک از اعضا، مطالعه‌ی منابع و تألیف موضوع‌هایی را به عهده گرفتند. شیوه‌نامه‌ای

برای نگارش متن تنظیم و منابع پژوهش مشخص شد. باتوجه به تنگنای زمانی انجام این پژوهش،^۱ منابعی که مهم تر به نظر می رسید، شناسایی و مطالعه و فیش برداری آن‌ها آغاز شد. آثار سعدی^۲ و دیوان حافظ در جایگاه اصلی ترین منابع به دقت بازخوانی و عناصر فرهنگ مردم در آن‌ها بازیابی شد. برای موضوع خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها، دیوان بسحاق اطعمه و برای پارچه و پوشاک دیوان البسه‌ی نظام قاری از منابع اختصاصی تعیین شد. سفرنامه‌ی ابن بطوطه، فارس‌نامه‌ی ابن بلخی، شیرازنامه، هزارمزار و کلیات عبید زاکانی نیز منابع عمومی گزینش مدخل‌ها در این پژوهش قرار گرفت. برای تألیف مقاله‌ها به آثار تخصصی در زمینه‌ی پارچه و پوشاک، موسیقی و... همچنین مراجع معتبر به ویژه دانشنامه‌ها از جمله دانشنامه‌ی فرهنگ مردم ایران، دانشنامه‌ی حافظ و حافظ پژوهی و... مراجعه شد.^۳ در این منابع، مقاله‌هایی که به تکمیل پژوهش کمک می کردند نیز فیش برداری شدند. بنوجه اجرای گروهی این طرح و گستردگی و گوناگونی عناصر فرهنگ مردم، برای سازماندهی فیش‌ها و مدیریت پژوهش، طراحی و تولید سامانه‌ای ویژه و تحت وب به آثار و استخراج منابع^۴ سفارش داده شد. هم‌زمان با مطالعه‌ی منابع، فیش‌ها در سامانه ثبت شدند. اگر به تنظیم فیش‌ها و دسترسی اعضای گروه رابه همه‌ی فیش‌های تحقیق میسر می‌گردد، کنوای‌ها و موانعی نیز بر سر راه می‌گذاشت که بیش از هر چیز زمان را از گروه می‌ربود؛ اما خوشبختانه با همکاری اعضای گروه و همت و همراهی تیم طراح سامانه نیازها برطرف شد. تجربه‌ی انجام پژوهشی بزرگ با استفاده از نرم‌افزاری ویژه رقم خورد. در مرحله‌ی سوم، محتوای نزدیک به هفت هزار فیش، در قالب مقاله‌های جداگانه برای حدود هزار و هفتصد مدخل قرار گرفت و تدوین شد. اکنون حاصل این پژوهش گسترده در پنج فصل پیش روی خوانندگان است.

فصل نخست، به معرفی اسباب زندگی و لوازم آشپزی، خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها اختصاص یافته است. در بخشی جداگانه، اسباب، اصطلاحات و ااداب، باده‌پیشی از آثار سعدی و حافظ بازیابی و به منزله‌ی گوشه‌ای از فرهنگ مردم شیراز در قرن هفتم و هشتم هجری تدوین شده است. در این بخش و بخش‌های دیگر این کتاب، واژه‌هایی

۱. حدود یک سال

۲. گلستان، بوستان، غزلیات و قصاید

۳. همگی این منابع در پایان کتاب معرفی شده‌اند.

۴. عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان

نیز که روشن و بی‌نیاز از تعریف بوده‌اند، برای حفظ یکدستی متن، با استفاده از لغت‌نامه‌ی دهخدا و فرهنگ بزرگ سخن، تعریف شده‌اند.

بخش خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها بر اساس کلیات بسحاق اطعمه‌ی شیرازی، به تصحیح و توضیح منصور رستگار فسایی تنظیم شده است. همه‌ی خوردنی‌ها و نوشیدنی‌های آثار معدی و حافظ و دیگر منابع این پژوهش نیز به این بخش افزوده شد. مدخل‌های این بخش شامل انواع غذاها، شیرینی‌ها، آش‌ها، نان‌ها، آجیل‌ها، چاشنی‌ها، نوشیدنی‌ها، و به سبزیجات و اصطلاحات و آداب غذا خوردن است. مدخل‌های اسباب آشپزی و آب‌پزخانه، برگردآوری شد که در تدوین نهایی در بخش نخست کتاب جای گرفت. دیوان بسحاق اطعمه با توجه به هم‌شهری و هم‌عصر بودن با حافظ، منبعی بسیار مفید برای معرفی خوردنی‌ها، نوشیدنی‌ها و لوازم و آداب غذا خوردن در دوره‌ی تعیین‌شده برای این پژوهش است. هر چند این لغت‌نامه و تصحیح و توضیحات ارزشمند دکتر رستگار فسایی بر کسی پوشیده نیست. در نوشتن این مقالات کوشیده شده تا حد امکان، توضیح و تبیینی مناسب و کامل، بیشتر و دقیق‌تر از آنچه مصحح کلیات بسحاق یا دهخدا در لغت‌نامه آورده‌اند، ارائه شده و بعضی خطاها یا کاستی‌های آن‌ها رفع شود. همچنین بر اساس ابیاتی که شاعران خوردنی‌های خاصی آورده، تعریف و توضیحی دقیق‌تر و کامل‌تر از مواد، روش پخت و تهیه‌ی خوردنی‌های رایج آن عصر و اهمیت و جایگاه آن‌ها در شیراز و فارس به خواننده نشان داده شده است؛ رایج‌ترین، غذایی چون «مزعفر» که پلوی مورد علاقه‌ی بسحاق و احتمالاً شیرازی‌ها بوده و روش پخت و مواد آن تا حدی شبیه به «ته‌چین» کنونی است و «یغرا» و «بورک» که بیهوش‌کننده‌ی اهل خراسان بوده اما در شیراز نیز استفاده می‌شده و در دیوان نیز رقیبی برای مزعفر شما آمده است. همچنین بعضی اصطلاحات و واژه‌هایی که در پیوند با خوردن و نوشیدنی‌ها استفاده می‌شده نیز بازایی و توضیح داده شده است؛ برای نمونه «لوت‌ز» و «لوت‌خوار» به معنی خوردن و اهمیت دادن به شکم از واژه‌هایی است که بسحاق استفاده کرده، یا «بغداد خراب» که کنایه از شکم گرسنه است یا «سفره‌پرداز» به معنی بسیارخوار که سفره را از خوراک‌ها خالی می‌کند.

در نخستین بخش از فصل دوم، انواع پارچه، تن‌پوش، سربوش، پاپوش، روی‌پوش و اصطلاحات پارچه و پوشاک آمده است. دسته‌بندی دقیق پارچه و پوشاک در این بخش با بررسی منبع اصلی در دسترس که تنها مجموعه‌ی شعرو نثر اختصاص یافته به پوشاک است، یعنی دیوان البسه‌ی نظام قاری صورت گرفته است. نسخه‌ی کامل این

دیوان به تصحیح رحیم طاهر در سال ۱۳۹۱ شمسی با عنوان کلیات نظام قاری به چاپ رسیده است. افزون بر این، با استفاده از تحقیقات معاصر درباره‌ی پوشاک سده‌های ششم تا نهم هجری، فهرستی گسترده و منظم و راهگشا از پارچه و پوشاک ایرانیان در این دوران سامان یافت. اصطلاحاتی در این فهرست وجود دارد که در فرهنگ‌های لغات نیامده و فقط در فهرست لغات کلیات نظام قاری به معنای اصلی آن‌ها، آن هم با توجه به متن دیوان نظام قاری، اشاره شده است. اصطلاحاتی نیز مانند «دو چشمک»^۱ نه تنها در فرهنگ‌های لغات نیامده‌اند، بلکه در فهرست لغات کلیات نظام قاری هم یافت نمی‌شوند و تنها بر اساس متن کتاب بازیابی و مفهوم آن‌ها روشن شده است. سیر تغییر و دگرگونی پارچه و پوشاک، در روزگار گذشته بسیار کند و تدریجی بوده است، به همین سبب گاهی یک نوع تن پوش، طی چند قرن متوالی استفاده می‌شده است و تنها در برخی بخش‌های آن ممکن است تغییراتی به وجود آمده باشد. مدخل‌های این بخش، با توجه به پژوهش‌های ناصر، تقریباً دوران سلجوقیان تا تیموریان (قرن شش تا نه هجری) را دربرمی‌گیرد. در این فصل، لوازم و شیوه‌های آرایش، انواع زیورآلات و عطرها معرفی شده است.

در فصل سوم اصطلاحات دیرنی و نامی در دو بخش جداگانه فراهم آمده است. واژه‌ها و اصطلاحات دیوانی رایج در ده سده هفتم و هشتم هجری از منابع این پژوهش، به ویژه آثار سعدی و حافظ بازیابی و با استفاده از دو منبع معتبر و ارزشمند در این زمینه توضیح داده شده است: اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی و سازمان اداری خوارزمشاهیان. برای شناسایی اصطلاحات نامی نام‌ها و جنگ افزارها منبعی مستقل مانند دیوان اطعمه یا دیوان البسه در دست نیست. تنوع و دگرگونی سلاح‌ها و شیوه‌های جنگی در گذر زمان، تدریجی و کند صورت گرفته است؛ ازین رو کتاب آداب الحرب و الشجاعة، که فخرمدیدر درباره‌ی انواع سلاح‌ها، شیوه فرماندهی لشکر و فرهنگ و دانش جنگاوری در قرن ششم نوشته است، مبنای پژوهش قرار گرفته. شواهدی برای سلاح‌ها و اصطلاحات نظامی از نقشه‌المصدور^۲ نیز افزوده شده و بخش نظامی این پژوهش تا حد ممکن کامل باشد.

۱. این اصطلاح به معنی نوعی تعویذ است که بر طاقیه‌ی (کلاه) اطفال برای دفع چشم‌زخم می‌دوختند.

در بخش نخست از فصل چهارم، فهرستی از اصطلاحات و باورهای پزشکی، بیماری‌ها و داروها که در منابع این پژوهش به‌ویژه آثار سعدی و حافظ یاد شده، آمده است. کتاب طبیبانه‌های حافظ در تألیف این بخش بسیار سودمند و راهگشا بود. در بخش دوم این فصل، اصطلاحات و سازهای موسیقی برشمرده شده است. مدخل‌ها در گاه شواهد این بخش از کتاب، از دو منبع اصلی در زمینه‌ی موسیقی، به‌دست آمده است. مدخل‌هایی از منابع دیگر نیز در این بخش موجود است، به‌ویژه از دیوان حافظ که پیوندی ناگسستنی با موسیقی دارد و بسیاری از مقالات این بخش، براساس واژه‌های موجود در دیوان حافظ تنظیم شده است. نخستین منبع تخصصی موسیقی، کنزالتحاف، از آثار فارسی تخصصی در علم موسیقی است و نویسنده در عین سادگی بیان، از بسیاری از شعرهای فارسی و عربی نیز در تألیف خود بهره‌جسته است. در این اثر که در نیمه‌ی دوم سده‌ی هشتم هجری به نگارش درآمده است، علاوه بر معرفی سازها و ارث‌های سازایی از آن‌ها، شیوه‌ی ساخت بسیاری از سازها، و مواد و مصالح به‌کاررفته در آن‌ها نیز توضیح داده شده که راهنمای مناسبی برای سازندگان ساز است. این کتاب، با وجود اختصار، بربردارنده‌ی مهم‌ترین مباحث موسیقی قدیم است. در کنزالتحاف با نام‌های تاریخی هم‌چون: «دلارام»، «خانه‌پرداز»، «عاشق‌نواز»، «معشوق‌فریب»، «طرب‌افزای» و «مستانه» روبه‌رو می‌شویم که نام گوشه‌هایی موسیقایی هستند، اما در موسیقی امروزی نامی از آن‌ها نیست. برآورد «مستانه» در بیتی از حافظ یاد شده که منابع حافظ‌پژوهی نیز به توضیح این اصطلاح در کنزالتحاف اشاره نکرده‌اند: مؤدگانی بده ای دل که دگر مطرب عشق را مستانه زد / راجاره‌ی مخموری کرد.

اثر دیگری که منبع اصلی موسیقی در نظر گرفته شد، مقصدالاحان، رشته‌ی عبدالقادر مراغی، از بزرگ‌ترین موسیقی‌دان‌های تاریخ موسیقی ایران در سده‌ی هشتم و نهم هجری است. مقاصدالاحان به گفته‌ی فارمر، پس از جامع‌الاحان مهم‌ترین اثر مراغی و یکی از منابع اصیل در زمینه‌ی موسیقی علمی است. از ویژگی‌های منحصر به فرد این کتاب، آوردن نام بسیاری از سازهای قدیمی است که امروزه با بسیاری از آن‌ها آشنایی چندانی وجود ندارد. نویسنده اشاره‌ای به نام و ترکیب سازها می‌کند و نوع آن‌ها را اعم از «ذوات‌الآوتار» و «ذوات‌النفع» و... نشان می‌دهد و به شهرهایی اشاره می‌کند که بعضی از این سازها در آنجا استفاده می‌شوند.

در بخش موسیقی، علاوه بر مقاله‌هایی درباره‌ی معرفی انواع سازهای زهی زخمه‌ای، زهی آرشه‌ای، کوبه‌ای و بادی، روش ساخت و توضیح شکل ظاهری آن‌ها، اصطلاحات موسیقی شامل گوشه‌ها، نغمه‌ها، دستگاه‌ها و مقام‌های موسیقی قدیم و نیز برخی اجزا و وابسته‌های سازها چون «زخمه» یا «مضراب»، «کمانچه» یا «کمانک» (آرشه) و اصطلاحاتی چون «قول»، «غزل»، «راه زدن» و... معرفی شده است. برای تألیف مقاله‌های این بخش از کتاب‌های حافظ و موسیقی و فرهنگ جامع موسیقی ایرانی نیز استفاده شده است.

فهرست توضیح آیین‌ها و باورهای عامه که در منابع این پژوهش به‌ویژه آثار سعدی و حافظ بازتابیده، بخش نخست آخرین فصل این کتاب است. برخی از این آیین‌ها و باورها پیش از این دوه‌ده راج داشته و هنوز تا دوره‌ی معاصر رائج است. در این بخش، مدخل‌هایی وجود است که پیش‌تر دیگران شرح و توضیح داده‌اند که با ذکر منبع آمده است. بعضی از آن‌ها را بخش از این تنها براساس غزل‌های حافظ توضیح داده‌اند اما در این بخش، یادکر شاهده در سخن سعدی، به تکمیل و توضیح دقیق‌تر این مدخل‌ها انجامیده است. توضیح دوباره‌ی تازه‌ای هم در این بخش موجود است که با درنگ در متن آثار سعدی و حافظ، با استفاده از منابع جدیدتر نوشته شده است؛ مانند توضیحات مدخل میرنوروزی، افشین‌بلا و... مدخل‌هایی مانند دادخواهی، مجازات، مرگ و سوگ و... نیز با استناد به منابع این پژوهش گوشه‌هایی از فرهنگ مردم شیراز را در سده‌های هفتم و هشتم بازمی‌نمایند. بخش پایانی، شغل‌های بازیابی شده در منابع این پژوهش فراهم آمده است. شغل‌های مربوط به موسیقی مانند مغنی، مطرب و... و شغل‌های مربوط به بخش پارچه و پوشاک مانند گازر، منسوج‌باف و... نیز در این بخش آمده است.

نمایه‌ی موضوعی در پایان کتاب، برای جست‌وجوی آسان‌تر و دست‌یابی سریع‌تر به مدخل‌ها فراهم شده است.

در کنار دوستان عزیز، خانم‌ها دکتر مدینه کرمی و دکتر انسیه هاشمی قلاتی و آقای دکتر ابراهیم اکبری که سهمی آشکار و نقشی بسزادر انجام این پژوهش داشتند، همراهی و همدلی بزرگوارانی دیگر نیز شایسته‌ی یاد و سپاس است:

استاد نامدار و نواندیش جناب آقای دکتر کاووس حسن‌لی که این پژوهش در پرتو دانش و سایه‌ی مهرایشان سامان یافته است. طرح اولیه‌ی پژوهش، که تازگی و گستردگی

ویژه دارد، پیشنهاد ایشان بود، در بیشتر نشست‌های هم‌اندیشی اعضای گروه همراهمان بودند و راهنمایی‌های خردمندانه‌شان گره‌های بسیاری را گشود. استاد ارجمند و دانشور جناب آقای دکتر اکبر نحوی که ما را برای شناسایی و دست‌یافتن به منابع معتبر و سودمند یاری کردند. جناب آقای دکتر احسان ریسی که سامانه‌ی ثبت و مدیریت فیش‌های این تحقیق ایده‌ی هوشمندانه‌ی ایشان طراحی شده است. جناب آقای مهندس حسن محبوب فریمانی که نیازهای فنی سامانه‌ی یادشده را با شک‌یاب و دانا ریسی برطرف کردند.

سرپرست گروه

فرزانه معینی